

Герой як жертва соціальних обставин у поемі Тараса Шевченка «Сова»

Наталія Голич,

учитель Лінцівської ЗОШ I–III ступенів
Закарпатська обл.

Урок позакласного читання як вид самостійної діяльності учнів під чітким керівництвом учителя-словесника сприяє поглибленню знань, формуванню читацької культури.

Пропонуємо матеріал для проведення такого уроку в 9 класі за поемою Т. Шевченка «Сова».

Тема жінки-матері провідна у творчості Т. Г. Шевченка. Великий поет і художник досить багато уваги приділяв цій темі, створив прекрасні образи жінок-матерів, які нас чарують, зворушують, захоплюють. У шанобливому ставленні до жінки та обожнюванні жінки-матері Шевченко відтворив національні особливості душі українського народу, його ментальність.

Усі етапи жіночого життя осмислив і змалював поет у «Кобзарі», починаючи з дитячої приязні («Мар'яна-черниця»), дівочого кохання (в «Катерині»), щасливого подружнього життя («Сліпий»), щастя материнства («Сова», «Сліпий», «Княжна»), нещасливої старості й содомського гріха («Княжна», «Відьма», «Титарівна»).

Конфлікт між призначенням жінки на землі й тяжкою дійсністю, яка нівечить материнство, глибоко хвилював Шевченка, завдавав тяжких творчих мук. Майже в усіх його творах виражено трагедійне звучання материнської долі на схилі віку. Колись гарні молоді матері переживають каліцтва, божевілля, самотню старість, смерть під тином. Поет творить епопею материнського горя, ставить своїх героїнь у виняткові обставини.

Намалювавши в Україні «Вдовину хату», Шевченко пише в Петербурзі поему «Сова» (1844), в центрі якої образ знедоленої вдови, єдиного сина якої закували й віддали в рекрути. Героїня не витерпіла лихої долі, збожеволіла. Злидні, безправ'я, беззахисність народу, миколаївська солдатчина з її 25-річним терміном та жорстокою муштрою, після якої далеко не всі рекрути поверталися додому, – ось причина божевілля вдови.

На відміну від деяких інших творів циклу «Три літа», поема не поширювалася в списках, а тому не потрапила в закордонні видання. Про її існування стало відомо тільки наприкінці XIX – початку XX століття із згадки в опублікованому листі В. Рєпніної до поета: «Порадуйте його (А. Лизогуба) і всіх любителів малоросійської мови вашою «Совою».

Аналізуючи «Сову», дослідник В. Бородін вважав за потрібне спинитися на питанні про роль і місце в поемі народної творчості. Відразу скажемо: тут автор пішов давно протоптаною стежкою і, мабуть, тому не пощастило сказати нового слова.

Позиція шевченкознавця визначена ним самим: «Використання народної творчості помітне не лише в зображенні рекрутського набору. Фольклором пройнятий весь твір Шевченка». Щоб довести цю думку, В. Бородін вишукує спільні епітети чи метафори в якійсь народній пісні або прислів'ї і в поемі Шевченка й такими «доказами» хоче переконати читача в тому, що «фольклором пройнятий весь твір Шевченка».

Відомий дослідник Є. Кирилюк теж говорив про близькість поеми «Сова» до українських народних пісень, зокрема рекрутських. Тут Шевченко, як зазначає вчений, розкриває соціальні причини трагедії. Їх дві: по-перше, класові суперечності в середовищі самого покріпаченого

селянства; по-друге, миколаївська солдатчина з її 25-річним терміном служби і жорстокою муштрою.

У поемі можна виділити дві частини, пов'язані між собою, але відмінні внутрішнім характером і тоном розповіді поета. Спочатку постають картини ідилічного характеру, витворені мріями матері, яка хоче щасливої долі своєму синові. Ця частина невелика, стисла, написана в народнописенному стилі. Світлі мрії матері служать контрастом до того, як складається доля героїні та її сина в умовах реальної дійсності. Лишившись вдовою, мати змушена наймитувати, сплачувати подушне, а коли син виріс, його забирають у солдати.

Розповідь поета набуває викривального, часом іронічно-саркастичного тону.

Як слушно зауважує В. Шевчук, у поемі розглядається ідея родини як основи будь-якого суспільства. Родина з батька, матері і сина, заснована на любові, жила гармонійно, смерть батька розладнує її, бо мати змушена йти у найми, а чужа держава забирає сина в москалі, через що родина не лише розладнується, а й втрачає надію повернути гармонійність через одруження сина; без сина й чоловіка мати доходить до крайнощів: «Вдень лазила на смітниках, черепки збирала», а «уночі розхристана і простоволоса селом ходила – то співає, то страшно голосить», за що люди й прозвали її совою. Центральним епізодом поеми є рекрутський набір. Сини сільських багатіїв лишаються вдова, а замість них у рекрути беруть єдиного сина беззахисної вдови:

*Ой привезли до прийому
Чуприни голити;
Усе дрібні, усе малі,
Все багаті діти.
Той каліка недоріка,
Той не вміє стати.
Той горбатий, той багатий,
Тих чотири в хаті.
Усі невлад, усіх назад,
В усіх доля – мати.
А у вдови один син,
Та й той якраз під аршин.*

У народній пісні показано драматичний момент – у вдови забирають єдиного сина, а потім забирають і землю. Про дальшу долю вдови ми не знаємо. Шевченко свідомо відтіняє трагедію матері художнім прийомом, подібним до його манери як художника-портретиста – контрастами світла й тіні. Спочатку в поемі йдуть світлі тони – картини, близькі до ідилії: мати радіє за свого красеня сина, ретельно виконує всі приписи селянських звичаїв, вірячи у щасливу долю свого улюбленця. Далі йдуть похмурі тони, хоча контраст спочатку не дуже різкий: вмирає батько, мати лишається вдовою, йде в найми, але усе ж вчить сина в школі. Знову йдуть світлі тони, майже повна ідилія:

*Діждалася вдова долі,
Зросту того сина.
І письменний, і вродливий –
Квіточка дитина!
Як у бога за дверима,
Вдова панувала;
А дівчата лицялися
І рушники дбали.*

Майстерно поєднуючи романтичні та реалістичні засоби відображення дійсності, Шевченко трагедію матері подає не як особисте горе, а як соціальну трагедію вдови-наймички. Це підкреслено в назві поеми. Образ сови у циклі «Три літа» набуває алегоричного характеру, стає символом страждання народу.

*І тепер я розбитее
Серце ядом гою,
І не плачу, й не співаю,
А вию совою.*

Коли вдова-наймичка постаріла, занемогла, багатії не стали брати її на роботу («не дай, боже, в багатого і пити попросити»). Більше того, її, нещасну, хвору, сільські багатії лають за те, що «спать їм не давала та кропиву під їх тином і бур'ян топтала» (1, 262).

Рекрутська повинність була особливо тяжкою для селян. Вона розлучала рекрута з сім'єю, відривала від рідних місць, від господарства. На утримання рекрутів збирався додатковий податок. Поміщики користувалися правом «голити лоби» тим, хто їм не догодив. Це перетворювало рекрутську повинність на засіб розправи з непокірними.

Навіть Олександр І, намагаючись виправдати запроваджені ним військові поселення, визнав: «Всякий раз, как объявляется рекрутский набор, вся Россия плачет и рыдает».

Історично виробилася певна черговість постачання рекрутів селянськими сім'ями. Правила ці часто порушувалися чиновниками і місцевою старшиною. Свавільно віддавали в рекрути найбідніших селян під приводом «нахилу до бродяжництва», через «непокірність», «недбайливе ставлення до господарства», «несплату податків» тощо.

Зображуючи безталанну вдову-селянку як народно-побутовий тип, Шевченко показує соціальну умовленість її трагічної долі, викриває чиновницьке крютворство, несправедливість у самому ж селянському середовищі, в його заможній верхівці, яка, маючи підтримку місцевої влади, влаштовує свої інтереси за рахунок незахищених селян-бідняків. Трагедія вдови, у якій забирають єдиного сина, єдину надію й опору в житті, показана в поемі як наслідок грубої сваволі, нелюдських суспільних порядків.

У поемі «Сова» поет не тільки зображує несправедливість і кривду, а й чіткіше, ніж раніше, визначає носіїв зла.

Удова – центральна постать поеми. Події розгортаються (вони ж рухають і сюжет) навколо неї, її переживань.

«Совою» діти дразнять стару безталанну вдову. Існувало прислів'я: «Сова – удовина голова». Прислів'я передає тяжку долю вдови: бідкування, нестатки, журбу, передчасну старість.

В дусі народних оповідань, де нещаслива доля змальовується в персоналізованому образі чоловіка або жінки в драмному одязі, поет порівнює талан удови з обідраним циганом:

*Ой талане, талане,
Удовиний поганій!
Чи ти в полі, чи ти в гаї,
Обідраний цигане,
З бурлаками гуляєш?*

У поемі «Сова» події змальовуються окремими епізодами на тлі ліричних відступів, авторських висловлювань і відгуків. Поет не приховує своїх оцінок, симпатій і антипатій. Історично новим у «Сові» є іронічно-саркастичний тон авторських відступів і висловлювань.

Вже перехід від мрії матері про щасливу долю до картин реального життя починається скептичним вигуком автора:

*Ой зозуле, зозуленько,
Нащо ти кувала,
Нащо ти їй довгі літа,
Сто літ накувала?
Чи є ж таки на сім світі
Слухняная доля?
Ох якби-то... вмiла б мати*

*З німецького поля
Своїм діточкам закликать
І долю, і волю,
Та ба...а зле безталання
Зустріється всюди,
І на шляху, і без шляху,
Усюди, де люди.*

У такому ж тоні говорить поет про тяжку долю вдови у суспільстві, поділеному на багатих і бідних. У голосі поета звучить глибокий біль. Поема «Сова» – це не тільки «психологічна» картина тяжких переживань матері-вдови, в якій несправедливо забрали в солдати єдиного сина. Ця картина поглиблена громадсько-політичними роздумами поета про природу суспільства і ті трагічні конфлікти, що виникали на арені соціальної нерівності.

Із сарказмом говорить поет про християнське милосердя сільських багатіїв до бідної вдови:

*Покинула знову хату,
Синову господу;
Пішла в найми за хліб черствий
Жидам носить воду.
Бо хрещені не приймають:
«Стара, – кажуть, – стала,
Нездужає...» – і огризок
В вікно подавали
Христа ради...
У такому ж тоні поет вигукує:
Не дай, боже,
Такого дожити,
Не дай, боже, в багатого
І пити попросити.*

Йдеться про черстві, холодні душі обивателів, у яких чуже страждання не знаходить ніякого відгуку.

Таким чином, домінантою змісту твору є проблема людини з відкритістю її внутрішнього «я», проблема «людина і світ», боротьба добра і зла.

Т. Шевченко прагнув нового споглядача, нового світовідчуття, нової форми художнього мислення, нового способу художнього моделювання світу. Поет довіряв своїй інтуїції, не стримував себе жанровими настановами, прагнучи донести істину. Головними ознаками художньої концепції автора є тяжіння до сюжетності, до екстремальних ситуацій, до причинно-наслідкових відносин у ланцюгу подій.

Т. Шевченко надав глибоко соціального змісту і разом з тим опоетизував безмежну материнську любов у поемі «Сова».

Література

1. Бородін С. В. «Три поеми Шевченка»// Рад. літературознавство. – 1966. – №1. – С.3.
2. Бородін В. С. «Три поеми Шевченка»// Рад. літературознавство. – 1966. – №6. – С.84–87.
3. Записки, статті, письма декабриста І. Д. Якушина. – М., 1951. – С. 15.
4. Кирилук Є. П. Тарас Шевченко. Життя і творчість. – К., 1964. – с.158.
5. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше, СПб. – К., 1964. – С.209.
6. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 12 т. – К., 2003. – Т.1. – С.260.
7. Шевченко Т. Щоденник. Вибрані листи: Твори у 5 т. – К., 1971. – Т. 5. – С. 233.
8. Шевчук В. «Personeverbum» (Слово іпостасне): Розмісел – К., Твімінтер, 2001. – С.156.